

Макаров В. И.

**ФОРМИРОВАНИЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ
 ДИАЛЕКТОЛОГИИ КАК ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ
 ДИСЦИПЛИНЫ ВО II ПОЛОВИНЕ XVIII — I ПОЛОВИНЕ
 XX вв.**

Брянск : Брян. гос. ун-т, 2015.— 391 с.

Значні досягнення слов'янської діалектології, що на початку XX ст. завершилися ідеєю лінгвогеографічного вивчення слов'янських мов у синхронії та діахронії, зумовлені розвитком порівняльно-історичної мовознавчої думки і мають довгу передісторію. Саме тепер постала необхідність осмислення історичних змін у мовах східних слов'ян, що відбувалися протягом століть, і того, які чинники стали визначальними в народженні провідних ідей лінгвістичної україністики, русистики й білорусистики. Високий рівень розвитку сучасної етимології й лінгвогеографії дозволяє поглянути на ці проблеми з нових, об'єктивніших позицій.

Одному з питань цієї пошукової програми присвячено рецензовану монографію, яка є підсумком плідної професійної діяльності В. І. Макарова — історика мови й історіографа східнослов'янської лінгвістичної школи, професора кафедри російської мови Брянського державного університету ім. акад. І. Г. Петровського.

Об'єктом дослідження своєї праці В. І. Макаров обрав дослідницькі напрями і процеси, що визначали ідеологію й методологію етнографічних, діалектологічних і лінгвогеографічних пошуків в ареалі Східної Славії з середини XVIII до середини XX ст. — від самого їх зародження і до трансформації в нову наукову парадигму. Такий вибір часового простору дозволив авторові з максимальною повнотою показати динаміку теоретичної і практичної діалектології досліджуваного регіону.

Монографія складається з п'яти розділів, присвячених відповідно: 1) теоретичним задачам праці; 2) етнографічним дослідженням східнослов'янських мов як джерела діалектологічних починань; 3) вивченню палеографічних джерел і давнього діалектного ландшафту; 4) описовій діалектології східних слов'ян; 5) діалектному картографуванню та розвитку ідей лінгвістичної географії.

Як видно зі змісту першого розділу «Теоретичні основи праці як історіографічного дослідження» (с. 12–26), за допомогою порівняльно-історичного методу здійснено зіставлення різних дослідницьких концепцій з метою визначення їхніх спільних рис і особливостей, зроблено предметний огляд шляхів дослідження говорів України, Білорусі й Росії, зорінтований на поглиблене

вивчення окремих фрагментів східнослов'янської діалектології: періоду відокремлення діалектологічних досліджень від етнографії, періоду історичної діалектології, а також описової діалектології та картографування. Авторові вдалося висвітлити цей процес як зміну поглядів і позицій у діалектології, тобто як еволюцію її профілів.

У другому розділі монографії «Основні напрями етнографічних і діалектологічних досліджень у Росії другої половини XVIII — першої половини XX ст.» (с. 27–82) докладно висвітлено найдавніший етап етнографічних (і частково діалектологічних) праць східнослов'янських учених. За допомогою яскравого ілюстративного матеріалу В. І. Макаров показав наступність наукових концепцій кінця XVIII — першої половини XIX ст. і логіку їхніх змін.

Особливу увагу автор приділив порівняльним аспектам початкового етапу діалектологічних студій. Однак підрозділ 2.2. «Початок вивчення російськими вченими слов'янської етнографії, слов'янських мов і говорів в інослов'янських і неслов'янських країнах» відкривається дослідженнями цього напрямку лише з 1840-х років. На жаль, поза рамками монографії залишилися праці, здійснені російськими фахівцями задовго до цього. Варто нагадати, що ще 1772 р. студент Геттінгенського університету Д. Ю. Семенов (Руднев), учень Х. Г. Гейне та А. Л. Шлецера, підготував дисертацію «Про сліди слов'янської мови у письменників грецьких і латинських», а 1804 р. студент цього ж вишу А. С. Кайсаров опублікував німецькою мовою працю «Досвід вивчення слов'янської міфології», присвячену улюбленому вчителю А. Л. Шлецеру. Наслідуючи методику А. Л. Шлецера, Кайсаров широко використовував східно- й західнослов'янські джерела, включаючи слов'янські релікти на німецьких землях.

Синтетичний, проблемно-хронологічний метод, застосований В. І. Макаровим, зумовив такий аналіз еволюції діалектологічної думки, коли нова концепція поширюється на ряд вужчих проблем в їхній часовій послідовності. Так, у третьому розділі «Дослідження східнослов'янських говорів в аспекті історичної діалектології» (с. 83–225) відображено зусилля лінгвістів з переходу від власне палеографічних досліджень до усвідомлення діалектного характеру

давньоруської писемності. Визнання територіальних відмінностей прамови східних слов'ян спонукало до чіткого визначення її діалектних зон. Тут значну увагу було приділено вивченню диференційних ознак і діалектної структури кожної зі східнослов'янських мов (щоправда, залишилася незрозумілою послідовність їхнього розгляду: білоруська, українська, російська мови). У сфері діалектологічної русистики виділено, зокрема, вузлове питання статусу північно-західних та південно-східних російських говорів.

У четвертому розділі своєї праці «Дослідження східнослов'янських говорів в аспекті описової діалектології» (с. 226–329) В. І. Макаров розгорнув широкую й переконливу картину зародження в надрах етнографії і фольклористики та відокремлення від них східнослов'янської діалектології, і ми можемо лише висловити жаль з приводу відсутності в ній такого важливого аспекту, як етимологія. Уже в першій третині XIX ст. було відомо, що коректність етимологічних розв'язань підкріплюється діалектними та позамовними даними, а також матеріалами інших мовних груп. А вже авторові добре відомо, що в середині XIX ст. І. І. Срезневський познайомився з А. Ф. Поттом — видатним німецьким індоевропеїстом, а головне — засновником етимології. Можемо стверджувати, таким чином, що ідеї «звільненого» вивчення мов, вихід мовознавства на міжмовний рівень було сприйнято І. І. Срезневським ще й завдяки контактам з представниками німецької лінгвістичної школи.

Також незаперечним є факт широкого знайомства філологічних кіл Росії з «Етимологічним словником слов'янських мов» (1886 р.) Ф. Міклошича. І. В. Ягич, роль якого в становленні загальнослов'янської ідеології серед російських діалектологів досить переконливо показав автор рецензованої монографії, також мав тісні зв'язки з південно- та західнослов'янськими й австрійськими вищими навчальними закладами. Отже, еволюція поглядів діалектологів Росії на територіальні варіанти мови завжди перебувала в тісному зв'язку з розвитком європейського мовознавства, зокрема слов'янської етимології.

Тому не можемо погодитися з думкою автора про те, що «формування східнослов'янської діалектології як самостійної науки здійснювалося як реалізація іманентних культурно-пізнавальних потреб і потенцій російського суспільства... в умовах повної методологічної незалежності від теорії й практики західноєвропейської науки» (с. 26). Відомо, що теорія хвиць Й. Шмідта (1872 р.), публікація в останній чверті XIX ст. матеріалів «Лінгвістичного атласу Німецької імперії» Г. Венкера, у перші десятиліття XX ст. — «Лінгвістичного атласу Франції» Ж. Жильєрона й Е. Едмона, «Німецького лінгвістичного атласу» Ф. Вреде, «Атласу Італії

та Південної Швейцарії» К. Яберга і Й. Юда зумовили певну переорієнтацію європейського ареального мовознавства. Аналізуючи принципові відмінності цих праць, О. М. Трубачов запевняв, що «саме французьким лінгвістам ми зобов'язані створенням географії слів, саме їм належить честь розроблення основних принципів і перших важливих праць у цій галузі»¹.

Матеріал, репрезентований у монографії В. І. Макарова, допомагає скласти уявлення про еволюцію напрямів східнослов'янської діалектознавчої науки. Автор говорить про зміну її етапів, що чітко вирізняються на тлі розвитку слов'янської етимологічної лексикографії. Періодизація східнослов'янської діалектології, запропонована О. М. Трубачовим², дозволила визначити основні її напрями. На нашу думку, на першому етапі розвитку східнослов'янської діалектології, яскравими фігурами якого були В. І. Даль, М. І. Костомаров, М. О. Максимович, О. О. Потебня, П. М. Шпилевський, І. І. Носович та ін., діалектологічні студії поступово позбавляються залежності від антропологічних, етнографічних та фольклорних досліджень. На другому етапі відбулося поступове відокремлення власне діалектологічних праць від загальномовних і водночас об'єднання «розпорошених» досліджень говорів в одну дисципліну. У цьому напрямі працювали відомі лінгвісти І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, Ю. Ф. Карський та ін. Цей етап відзначився появою численних словників російських, українських та білоруських говорів (К. П. Михальчук, Д. М. Ушаков, М. М. Дурново, В. О. Богородицький та ін.) — своєрідних «словників-колекцій».

Третій етап розвитку східнослов'янської діалектології, про який ідеться у п'ятому розділі рецензованої монографії «Запровадження в Росії діалектного картографування» (с. 330–357), ознаменувався появою діалектологічних карт. Тут доречно згадати карти М. І. Аляб'єва, М. М. Дурново, М. М. Соколова, Д. М. Ушакова, К. П. Михальчука, П. П. Чубинського та ін., у яких окреслюються межі української, російської, білоруської мов та їхніх діалектів, однак не конкретизується поширення окремих мовних явищ, що властиво атласам. Основною вимогою сучасного, четвертого, етапу роботи над східнослов'янськими діалектами є звернення до атласу, або карти-реконструкції (за термінологією О. М. Трубачова³), як найактуальнішої мети цієї наукової сфери, оскільки виконується паралельно з праслов'янською етимологічною лексикографією («Праслов'янським словником» польських учених та «Етимологічним словником слов'янських мов» — російських). Ідеться про «Загальнослов'янський лінгвістичний

¹ Трубачев О. Н. Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд. Проспект. Пробные статьи. — М., 1963. — С. 16.

² Там же. — С. 4–11.

³ Там же. — С. 8.

атлас» (ЗЛА) — довгостроковий проект, витоки якого сягають початку минулого століття⁴. Нагадаємо, що ідея лінгвогеографічного вивчення слов'янських мов виникла ще на I Міжнародному з'їзді славистів 1929 р. у Празі, на якому з проектом ЗЛА виступили А. Мейє та Л. Теньєр, але ідеологія нового напрямку, нового об'єкта — групи споріднених мов — ще важко усвідомлювалася лінгвістами. І лише після Другої світової війни цей проект знову став обговорюватися. Мета цього проекту — розв'язання проблем слов'янської мовної єдності та її діалектного членування й утворення сучасних слов'янських мов. Крім цих питань, ЗЛА дає матеріал для з'ясування територій, первісно зайнятих слов'янами, їхніх міграцій і контактів. Без вивчення сучасного слов'янського діалектного континууму методами лінгвогеографії здійснити реконструкцію прамови слов'ян, на думку фахівців, неможливо.

Скориставшись історіографічним методом перспективного аналізу, В. І. Макаров нагадує нам про ще одне актуальне завдання етимології та лінгвістичної географії, що визрівало ще в першій половині ХХ ст. Це виявлення особливостей таких мовних зон слов'янства, що зберігають незмінними лексеми, які виникли за часів існування спільної прамови. Одним із пляхів відтворення діалектної структури пізньопраслов'янської мови є реконструкція праслов'янських діалектизмів — наявних у периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні й семантичні характеристики. Ф. П. Філіну належить розроблення параметрів лексико-семантичних

діалектизмів східнослов'янських мов та їхнє розмежування на діалектизми ранньої пори і пізнього давньоруського часу⁵. Корпус праслов'янських діалектизмів містить значний шар лексики, семантика якої характеризується, зокрема, ускладненою семною структурою, зорієнтованою на відображення реальної та ірреальної дійсності з її процесуальними, суб'єктно-об'єктивними, просторовими і часовими особливостями.

Відзначаючи внесок кожного зі східнослов'янських діалектологів у лінгвістичну науку, В. І. Макаров у своїй праці віддає належне діяльності науковців минулого, показує дієвість їхньої наукової спадщини у сьогоденнішньому порівняльно-історичному й ареальному мовознавстві.

Наукове значення монографії В. І. Макарова, на наш погляд, незаперечне, адже вона не лише дає глибоку теоретичну оцінку лінгвістичним поглядам на діалектну стратифікацію Східної Славії, висвітлює весь спектр дослідницьких дій, а й наочно показує логічну послідовність, загальноєвропейську парадигмальну зумовленість діалектологічних розшуків східнослов'янських учених. Як і будь-яке актуальне дослідження, вона піднімає низку питань, зокрема про перевагу синхронічної або діахронічної інтерпретації діалектних масивів, окреслює нові проблеми й перспективи.

І. НЕЧИТАЙЛО

⁴ *Вендина Т. И.* Из истории работы над Общеславянским лингвистическим атласом : К 50-летию проекта (1958–2008) // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исслед. 2006–2008. — М., 2008. — С. 6.

⁵ *Филин Ф. П.* О составлении диалектологических словарей славянских языков // Славянское языкознание : V Междунар. съезд славистов (София, сентябрь 1963 г.). — М., 1963. — С. 318–348.